

Kovotojų dėl kultūros enciklopedija

Kaluškevičius B., Misius K. Lietuvos knygnešiai ir daraktoriai, 1864–1904. – Vilnius : Diemedis, 2004.– 670, [1] p. – ISBN 9986-23-117-5.

Po 1863 m. sukilimo caro vyriausybė, saugodama imperijos vienybę ir nedalomumą, Lietuvoje tęsė M. Muravjovo politiką. Ramybės dėlei ji ryžosi sparčiai kolonizuoti kraštą, kuris esąs „nuo neatmenamų laikų rusų žemė“ ir asimiliuoti „lietuvių ir žemaičių gentis“ – „sulieti jas su rusų tauta“. „Deramą tvarką“ įgyvendinti krašte buvo sutelkta gausi valdininkų, policininkų, žandarų armija. Miestuose stovėjo kariuomenės įgulos.

Į konfiskuotas išstremtų sukilėlių žemes iš Rusijos buvo kviečiami dvarininkai ir valstiečiai (poselencai), teikiant jiems nemažas lengvatas. Uždarytos visos lietuviškos parapiinės mokyklos. Vietoj jų steigiamos rusiškos, kurių tikslas – „surusinti ir sulieti su rusų tauta“ visus kitataučius. Uždraustos visos draugijos. Pagaliau slaptais potvarkiais uždrausta spausdinti bet kokius leidinius tradiciniu lietuvišku raidynu ir įsakyta vartoti tik rusišką raidyną (graždanką). Konfiskuoti ir sudeginti knygynuose buvę lietuviški elementoriai (daugiau kaip 14 tūkstančių egzempliorių). Vienas lietuviškų rašmenų draudimo iniciatorių valstybės sekretorius N. Miliutinas laiške M. Muravjovui rašė: „rusų raidės baigs tą, ką pradėjo rusų kardas“.

Vienintelė viešo žmonių susibūrimo, vilties ir paguodos, dvasinės atgaivos vieta liko bažnyčia, bet ir iš jos – ypač Vilniaus vyskupijoje – buvo varoma lauk „pagoniška“ kalba: beveik visos klebonijos, anot A. Jakšto, „buvo stipriausias pas mus lenkinimo lizdas“¹. „Mužikišką“ kalbą visai niekino ir sulenkėję dvarponiai bei jų tarnai.

Daug kam atrodė, kad mūsų kalbos ir kultūros dienos suskaičiuotos, o visos pastangos ją gelbėti beviltiškos. Taip manydama, grupė vokiečių mokslininkų 1879 m. įkūrė specialią draugiją skubiai užrašinėti ir tirti lietuvių kalbą, tautosaką, papročius, kad, išnykus tautai, medžiaga mokslui nežūtų be pėdsako. Prie šio skubaus darbo prisidėjo ir kai kurie rusų bei lenkų mokslo žmonės.

Tačiau iš visų pusių spaudžiama, laidojama tauta prisikėlė, atgimė dvasiškai sustiprėjusi, užsigrūdinusį, vieningesnė, atsparesnė istorijos skersvėjams. Ji sukūrė savo laisvą (necenzūruojamą) spaudą Mažajoje Lietuvoje, slaptose mokyklose išugdė jos skaitytojus ir platintojus. Laisvos spaudos „raštininkai“ – iš liaudies kilę šviesuoliai – M. Valančius, J. Basanavičius, V. Kudirka ir kiti padėjo žmonėms pažinti savo Tėvynę Lietuvą, garbingą jos praeitį, padėjo perprasti valdžios ir ponų kėslus paversti juos „maskoliais“ ar „paliokais“, priversti atsakyti savo gražios kalbos, dainų, papročių – visko, kas iš tėvų paveldėta, iki širdies gelmių sava, be galo brangu... Vis daugiau žmonių džiaugėsi gavę paskaityti valdžios draudžiamą, bet sielą gaivinantią, teisybę rašančią knygelę, vis daugiau jų ryžosi pavojingam darbui – nešti draudžiamus raštus per sieną ir platinti juos tarp saviškių, kurti tvirtų, sumanių kovotojų dėl savo rašto, dėl savos kultūros draugijas.

Tėvai, norėdami, kad ir jų vaikai galėtų skaityti tuos raštus ir nesurusėtų valdiškoje mokykloje, M. Valančiaus patarimu mokė juos namie arba siųsdavo pas kaimyną – į daraktoriaus mokyklėlę ir saugodavo ją nuo žandarų ir policijos akių.

¹ JAKŠTAS, A. *Pirmutinės (10-ties metų) spaudos atgavimo sukaktuvės*. Kaunas, 1914, p. 9.

Knygnešių ir daraktorių pasiaukojamos veiklos dėka tautinis sąjūdis tapo masinis, organizuotas, privertęs caro valdžią atsisakyti beatodairiško kultūrinio genocido.

Anksčiau vertingų darbų apie spaudos draudimo laikus parašė J. Tumas, V. Biržiška, J. Stakauskas, J. Matusas, P. Šležas. P. Ruseckas surinko ir išleido du atsiminimų tomus. Trečiasis išleistas vėliau.

Pastaruoju laikotarpiu caro valdžios kolonijinę politiką ir pasipriešinimą jai, remdamiesi pirminiais šaltiniais, nuodugnai tyrė istorikai V. Merkys, A. Tyla, R. Vėbra. Paskelbus jų darbus, pribrendo reikalas visuomenei turėti apibendrinantį enciklopedinį žinyną, išryškinantį kiekvieno žinomo kovotojo dėl kultūros veidą. Tokį veikalą, panaudodami daugybę spausdintų ir nespausdintų šaltinių, kruopščiai ir sąžiningai išrinkę iš jų patikimus faktus, parašė kultūros istorikai Benjaminas Kaluškevičius ir Kazys Misius.

Žinynas supažindina su beveik 6000 knygnešių, jų rėmėjų bei globėjų, daraktorių, draudžiamosios spaudos bendradarbių. Straipsniai parašyti glaustai, aiškiai – be tuščių frazių, be pretenzingo „modernaus“ mokslingumo – gražia, gyva kalba. Surastos ir pateiktos daugelio aprašomų žmonių ar bent jų antkapių nuotraukos. Kiekvieno straipsnio gale nurodyta svarbesnė tą asmenį liečianti literatūra ir archyvas, atmintinos vietos bei išlikę paminklai.

Žinynas išleistas kultūringai, su asmenvardžių ir vietovardžių rodyklėmis, žemėlapiais, skoningai ir prasmingai apipavidalintas, bet aiškiai per mažu – 1300 egzempliorių – tiražu. Vos pasirodęs, jis dingo iš daugelio knygynų. Tokia knyga kaip svarbus informacijos šaltinis turi būti visų rajonų, visų gimnazijų bibliotekose, kiekvieno savai kultūrai neabejingo periodinio leidinio redakcijoje. Ją norėtų turėti kiekvienas rimtas istorikas, literatas, kraštotyrininkas.

Žinyne daug įdomių, pirmą kartą į dienos šviesą iškeltų faktų, liudijančių tikrą, neišgalvotą to meto dramatiškumą. Žinynas padeda be snobiškų akinių pažvelgti į paprastų žmonių reikšmę tautos istorijoje, blaiviau suvokti praeitį ir dabartį, realią tautos ir jos kultūros būklę.

Dauguma (99%) knygnešių ir daraktorių – tai visiškai natūralu – buvo lietuviai. Įvairiais sumetimais jiems talkino kelios dešimtys kitataučių – lenkų, rusų, totorių, vokiečių, žydų.

Spaudą per sieną nešė (tai buvo rizikingiausia) ir ją platino daugiausia valstiečiai, samdiniai, amatininkai, kumečiai, elgetos (suaugusiems kartais padėdavo jų vaikai – 16, 14, 10 metų). Šiems „eiliniams“ žmonėms teko patys skaudžiausi valdžios smūgiai, bet jie nekapitulavo prieš imperijos jėgos aparatą – nesidavė „perauklėjami“.

Rizikuodami savo „vieta“ prisidėjo ir kai kurie valstybės tarnautojai: valdiškų mokyklų mokytojai lietuviai, teisininkai, paštininkai, muitininkai, eigučiai, vienas kitas policininkas ir net ... kalėjimo sargas.

Knygnešių veiklą koordinavo iš muzikų kilę inteligentai – gydytojai, vaistininkai, inžinieriai, susipratę kunigai, vargonininkai. Šį sąjūdį parėmė ir keletas humaniškesnių dvarininkų. Knygnešiams kiek galėdami padėjo Mažosios Lietuvos kultūrininkai: M. Jankus, J. Mikšas, M. Zauniūtė, M. Raišukytė, E. Jagomastas ir kiti.

Beveik visi knygnešiai dirbo įprastus savo darbus, o knygas platindavo tik laisvu laiku – vakarais, naktimis, šventadieniais. Iš knygnešystės niekas turtų nesusikrovė. Neturtingiems elementorius ir kitas knygeles dalydavo dovanai. Tuo tarpu nuostoliai būdavo dideli: konfiskuotų knygų nešulius žandarai sudegindavo, o su leidėjais atsiskaityti reikėjo. Knygnešystė buvo ne verslas, o „šventas darbas viengėnčių labui“.

Knygnešius gaudydavo pasienio sargyba, policija, žandarai. Apie jų „įtartina veiklą“ pranešdavo kam reikia rusiškų mokyklų mokytojai, sulenkėję šlėktos, dvarponiai, klebonai. Buvo ir iš saviškių užverbuotų agentų. „Tvarką palaikyti“ padėdavo ir Prūsijos žandarai: areštuotus „sienos pažeidėjus“ perduodavo Rusijos kolegoms. Po tardymų vyresnybė atseikėdavo bausmę: areštą, kalėjimą, tremtį, o „fanatiškiausius“ – daugiau kaip dvi dešimtis – pasiuntė į Sibirą.

Bet baisiai užsispyrę jie buvo – tie mūsų knygnešiai: grįžę iš kalėjimo ar tremties, vėl tęsdavo savo „nusikalstamą veiklą“. Ir ištvermingi buvo: kai kurie knygas platino ištikus 20, 30 ir daugiau metų... Ne vienas buvo primuštas, neteko sveikatos, net 24 žuvo, nešdami „kurstančias knygas“. Savo darbais, be skambių žodžių jie įrodė, kokia didelė vertybė, koks galingas dvasinių jėgų šaltinis yra tauta. Tą pajuto ir V. Kudirka, „Aušros“ dėka grįžęs į savą kultūrą ir atidavęs jai visas savo jėgas.

Knygnešiai rūpinosi ne vien knygomis: daugelis jų rašė korespondencijas, rinko tautosaką, organizavo slaptus lietuvių vakarus, dalyvavo vaidinimuose, rinko eksponatus 1900 metų pasaulinės Paryžiaus parodos lietuvių skyriui, naktimis lipdė anticarinius atsišaukimus.

Ne vienas knygnešys stebino ir žavėjo žmones savo drąsa, sumanumu, išradingumu – ypač Jurgis Bielinis, daug sykį į Prūsus knygų ėjęs, pusei Lietuvos jas vežęs, ne kartą iš policijos nagų ištrūkęs. Už jo sugavimą valdžia buvo paskyrusi didelę premiją. Garsūs buvo ir Martynas Sederevičius, Juozas Kancleris, Antanas Baltrušaitis.

Tūkstančiai daraktorių už menką atlygį savo kantriu darbu (kai kurie slapta vaikus mokė 20, 30, 40 metų) padarė mūsų tautą vieną iš raštingiausių imperijoje: 1897 m. savą raštą skaityti mokėjo daugiau kaip 50% lietuvių, o rusišką – tik 6%. Žmonės vengė primestų valdiškų mokyklų ir ten dalijamų knygų – svetimų ne tik raidėmis, bet visa savo dvasia.

1898 m. valdžia leido šaudyti į knygnešius – sienos pažeidėjus, tačiau knygų srautas iš užsienio nesumažėjo. „Lietuvių antivyriausybiniis sąjūdis įgauna vis platesnį mastą“ ir jo „neįmanoma sunaikinti“ – raportavo carui aukštieji pareigūnai. Dažnėjo susidūrimai – net ginkluoti – su pasienio sargyba ir policija. Valdžią erzino vis naujos kolektyvinės peticijos – protestai prieš spaudos draudimą.

Įžvalgiai situaciją aiškino Varšuvos generalgubernatorius: „Per visą savo istoriją lietuvių tauta nepaprastai atkakliai saugojo savo kalbos, buities ir tikėjimo savitumą: visuose istoriniuose susidūrimuose su vokiečiais ir slavais ji sugebėjo apsiginti ir dabar gyvena nesuliedama nei su rusais, nei su lenkais, be galo brangindama savo kalbą kaip savitumo atramą“². Dėl to patarė carui panaikinti lietuvių spaudos draudimą.

A. Macijausko ir P. Višinskio bylų baigtis senate parodė, kad imperijos viršūnės rengiasi trauktis į naujas pozicijas. Dramatiška, daug jėgų ir aukų pareikalavusi lietuvių kova dėl savos kultūros pagaliau baigėsi nemažu laimėjimu: 40 metų trukusi brutali rusifikacija buvo kiek sušvelninta – 1904 m. balandžio 24 d. spaudos draudimas atšauktas.

2 TYLA, A. *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*. Vilnius, 2004, p. 378.

Tačiau liko kolonijinė priespauda, cenzūra, liko lietuvių kultūros tolesnio slopinimo ir laipsniško išstūmimo grėsmė. Todėl šimtai knygnešių aktyviai dalyvavo 1905 m. revoliucijoje, 66 – Didžiojo Vilniaus seimo darbe. Vėliau kai kurie (jaunesnieji) su ginklu rankose gynė Lietuvos nepriklausomybę.

Nemaža knygnešių ir daraktorių liko nežinomi: ne visi jie pakliuvo į žandarų rankas ir buvo „iamžinti“ jų bylose, ir tos bylos ne visos išliko. Caro laikais lietuvių spauda apie juos rašyti negalėjo, o paskui nelabai ir norėjo: savojo ir užsienio elito gyvenimas buvo įdomesnis, partijų ir biznio reikalai aktualesni. Visų jų – žinomų ir nežinomų – atminimą pagerbė Juozas Zikaras (pats buvęs daraktorius), sukūręs „Knygnešio“ paminklą, ir Petras Rimša (buvęs knygnešys), sukūręs „Vargo mokyklą“. Abiejų išpūdingų skulptūrų nuotraukos puošia žinyno viršelius.

Nors visiškai išsamaus žinyno parengti neįmanoma, autoriai, žinodami, kad archyvuose, muziejuose ir bibliotekose dar liko nepanaudotų duomenų, žada parašyti naują, papildomą knygą. Lauksime jos, linkėdami sėkmingai baigti tokį svarbų mūsų kultūros istorijai darbą. Svarbų ne tik istorijai, nes, anot Domo Kauno, „mūšis dėl lietuviškos raidės ir kalbos nebaigtas“ ...

Ipolitas Ledas